

บทที่ 9

สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะในการวิจัย

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา สังเคราะห์ การวิจัยโดยประชาชนในการแก้ปัญหาเศรษฐกิจชุมชน ว่ามีกระบวนการและลักษณะอย่างไร รวมถึงศึกษา สังเคราะห์ การสร้างกระบวนการเรียนรู้และการจัดการความรู้ที่เกิดจากการวิจัยดังกล่าว ตลอดจนแนวทางในการแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจชุมชน เพื่อนำองค์ความรู้ที่ได้ มาเป็นแนวทางแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจในชุมชนและความยากจนในสังคมไทย

คำถามวิจัย มี 3 ข้อ คือ

1. กระบวนการวิจัยโดยประชาชนเป็นอย่างไร
2. การวิจัยโดยประชาชนนำไปสู่การสร้างกระบวนการเรียนรู้และการจัดการความรู้ของชุมชนได้อย่างไร
3. การเรียนรู้ และการจัดการความรู้ของชุมชน นำไปสู่การสร้างแนวทางในการแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจชุมชนได้อย่างไร

วิธีการศึกษา

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ใช้การสังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพจากงานวิจัยโดยประชาชนจำนวน 133 เรื่อง ตั้งแต่ปี 2530-2549 ด้วยวิธีการศึกษาอภิมาน (metastudy) (Finfgeld, 2003) ซึ่งมีขั้นตอนการสังเคราะห์ข้อมูล (meta-data analysis) การสังเคราะห์วิธีวิทยา (metamethod) และการสังเคราะห์ทฤษฎี (metatheory) แล้วนำผลมาประมวลเข้าด้วยกัน

ผลการวิจัย

การตอบใจทฤษฎีวิจัยข้อที่ 1. กระบวนการวิจัยโดยประชาชนเป็นอย่างไร

งานวิจัยในทัศนะของประชาชน เป็นการหาความรู้ หรือความจริงในรูปแบบหนึ่ง ซึ่งกระบวนการหรือกิจกรรมที่นำไปสู่การหาความจริงนั้น เป็นกิจกรรมหรือกระบวนการที่เป็นการสร้างจิตสำนึกให้ชุมชนมีส่วนร่วมในชุมชนเพื่อแสวงหาความจริงนั้น

วิธีวิทยาของงานวิจัยประชาชน

วิธีวิทยาของงานวิจัยประชาชนเป็นวิธีวิทยาที่พัฒนากระบวนการสร้างจิตสำนึกด้วยการปฏิบัติจริงเพื่อสร้างการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง วิธีวิทยาของการวิจัยโดยประชาชนประกอบไปด้วยกระบวนการหรือคุณลักษณะที่สำคัญ 3 มิติคือ

1. มิติด้านการสร้างจิตสำนึก และการเสริมพลัง (Mode of Consciousness Raising and empowerment) งานวิจัยประชาชนเป็นกระบวนการ หรือประสบการณ์ของการสร้างจิตสำนึก หรือการเปลี่ยนแปลงจิตสำนึก และการเสริมพลังของประชาชนผู้เข้าร่วมการวิจัย โดยพบว่างานวิจัยประชาชนที่นำมาศึกษาสังเคราะห์ ที่จำแนกได้เป็นสามประเด็นคืองานวิจัยด้านการจัดการหนี้สิน งานวิจัยด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิปัญญาท้องถิ่น และงานวิจัยด้านการพัฒนาอาชีพ ล้วนเป็นวิธีวิทยาที่ต้องใช้กระบวนการมีส่วนร่วมโดยการกระตุ้นจิตสำนึกและการเสริมพลังของประชาชน เริ่มต้นตั้งแต่การรวมตัวกันเพื่อรวมกลุ่มวิจัยของคนในชุมชนที่ต้องใช้ความกล้าหาญและกำลังใจที่พร้อมจะเรียนรู้ เพราะงานวิจัยเป็นสิ่งที่ชาวบ้านไม่เคยทำมาก่อน ทั้งเป็นการเปลี่ยนบทบาทจาก"ผู้ถูกกระทำ" หรือผู้ถูกวิจัย มาเป็น"ผู้วิจัย" การเปลี่ยนสถานะของคนที่อยู่ชายขอบด้านความรู้ มาเป็นผู้สร้างความรู้ ล้วนเป็นสิ่งที่ต้องการความเชื่อมั่นในพลังของชุมชนอย่างสูง

การตั้งประเด็นปัญหาในการวิจัยเป็นเรื่องของปัญหาความเดือดร้อนของชาวบ้านโดยตรง ซึ่งชาวบ้านคนเดียวก็แก้ไขไม่ได้ ต้องใช้การรวมกลุ่มกันแก้ปัญหา ช่วยกันคิดวิเคราะห์รวบรวมข้อมูลในการศึกษา เพื่อร่วมกันหาทางออกของปัญหา โดยผลประโยชน์ที่จะได้จากการวิจัยจะเป็นของประชาชนเองไม่ใช่ใครอื่น

นอกจากนี้วิธีการวิจัยที่นำมาใช้ยังเป็นการกระตุ้นจิตสำนึกการมีส่วนร่วมได้เป็นอย่างดี เช่นการทำบัญชีครัวเรือน ทำให้เกิดการตระหนักในการบริโภคของตนและเมื่อรวมตัวเลขนี้อัน ทำให้เห็นเป็นปัญหาเร่งด่วนที่จะต้องแก้ไข ในขณะเดียวกันก็พอจะมองเห็นแนวทางในการแก้ปัญหาจากการรวมตัวกันผลิตเพื่อบริโภค การสำรวจทรัพยากรที่ก่อให้เกิดความรัก ห่วงแหนใน

ทรัพยากร การวิจัยในการพัฒนาอาชีพที่ก่อให้เกิดความรู้ใหม่ๆ หรือข้อที่ นภูมิปัญญาดั้งเดิมมา
แก้ปัญหาในปัจจุบัน เป็นต้น

การเสริมพลังและการสร้างจิตสำนึกนี้เป็นกระบวนการสำคัญที่เกิดขึ้นตลอด
กระบวนการที่จะทำให้นักวิจัยชาวบ้านสามารถฝ่าฟันอุปสรรคต่างๆ จนงานวิจัยบรรลุผล และ
สามารถนำผลที่ได้จากการวิจัยไปแก้ปัญหาชุมชนได้จริง

2. มิติด้านความรู้ (Mode of Knowledge Management) กระบวนการวิจัยเป็นการ
สร้างประสบการณ์การเรียนรู้และการจัดการความรู้ให้กับนักวิจัย โดยความรู้ที่ได้จากการวิจัยนั้น
ไม่ใช่ความรู้ที่ใช้ระดับปัญญา หรือเป็นความรู้ที่มีคุณค่าในตัวเอง แต่เป็นความรู้ที่ใช้ในการ
แก้ปัญหา หรือพัฒนาชุมชนของตน ซึ่งความรู้นี้จะแตกต่างไปจากความรู้ที่ได้จากการวิจัยของ
นักวิชาการที่อาจต้องการวิจัยเพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่ๆ ในวงวิชาการ

ความรู้ที่เกิดขึ้นในกระบวนการวิจัย ยังเป็นความรู้ที่ผู้เรียนรู้ คือตัวนักวิจัยต้องเรียน
อย่างเป็นผู้กระทำและนำความรู้ไปสร้างความรู้ใหม่อีกด้วย ยกตัวอย่างความรู้ด้าน
กระบวนการวิจัยที่นักวิจัยชาวบ้านได้มาจากวิทยากรที่อบรมนั้น นักวิจัยจะต้องไปสร้างแนว
ทางการวิจัยของตนเอง ตั้งแต่การตั้งโจทย์วิจัย การออกแบบการเก็บข้อมูล กระบวนการเก็บข้อมูล
และการวิเคราะห์ข้อมูล ซึ่งล้วนต้องมาจากการสร้างสรรค์ของนักวิจัยเองทั้งสิ้น ดังนั้น มิติด้านการ
เรียนรู้ในการวิจัยที่เกิดขึ้นนี้ เป็นมิติที่ไม่ใช่เพียงแค่เป็น “การถ่ายทอดความรู้” เท่านั้น ซึ่งกาญจนา
แก้วเทพ (2552, น. 18) เปรียบเปรยว่า หากเปรียบกับระบบคอมพิวเตอร์ การถ่ายทอดความรู้
เปรียบเสมือนการโอนไฟล์จากเครื่องส่งไปยังเครื่องรับ โดยที่เครื่องรับไม่ต้องทำอะไรเลย
(passive) แต่ทว่าการติดตั้งนั้น ทางฝ่ายเครื่องรับจะต้อง “มีส่วนร่วมและ active”(active
participation) และการติดตั้งไม่ได้ถ่ายทอดตัวความรู้ให้เพิ่มมากขึ้นเท่านั้น หากแต่เป็น
กระบวนการติดตั้ง software ซึ่งจะต้องผ่านขั้นตอนหลายขั้นตอนและผู้ติดตั้งจะต้องดำเนินการ
ด้วยตัวเอง เช่นกันกับที่ ถึงแม้ในงานวิจัยประชาชนอาจมีพี่เลี้ยงคอยให้คำแนะนำ แต่พี่เลี้ยงก็ทำ
แทนให้นักวิจัยไม่ได้

มิติด้านความรู้ที่เกิดขึ้นจากกระบวนการวิจัยโดยประชาชนนั้นยังมีความ
หลากหลาย มีทั้งความรู้ที่เกิดขึ้นจากประสบการณ์ในชีวิตประจำวันหรือที่ได้รับเป็นมรดกตกทอด
ทางปัญญาในการประกอบอาชีพต่างๆ เป็นความรู้ที่ฝังลึกอยู่ในตัวชาวบ้านที่ทำวิจัย ความรู้ที่เป็น
ภูมิปัญญาท้องถิ่น ความรู้ที่ได้จากการเรียนรู้เทคโนโลยีใหม่ๆ ความรู้ในการจัด ระบบข้อมูลต่างๆ
ของชุมชน ฯลฯ รวมถึงการแลกเปลี่ยนความรู้ฝังลึกและความรู้ชัดแจ้งผ่านกระบวนการวิจัยใน

ขั้นตอนต่างๆ การประชุมและเปลี่ยนความคิดเห็นในเวทีการเรียนรู้ การดูงาน การลงมือปฏิบัติ ฯลฯ เป็นต้น

3. มิติของประสบการณ์การปฏิบัติ (Mode of Practice) กระบวนการวิจัยโดยประชาชนเป็นกระบวนการที่เน้นการปฏิบัติจริง กระบวนการวิจัยไม่ใช่แค่เพียงเน้นการเรียนรู้ แต่ยังต้องนำสิ่งที่เรียนรู้มาลงมือปฏิบัติ ทดลองทำ เพื่อให้เห็นเป็นจริง ยกตัวอย่างการวิจัยด้านการพัฒนาอาชีพของประชาชนที่พบว่า การค้นคว้าทดลองด้วยการลงมือปฏิบัติให้เห็นจริงจึงจะทำให้เกิดการยอมรับความรู้ที่ได้มานั้นอย่างไม่เคลือบแคลงสงสัย เช่นการใช้ปุ๋ยเคมีนั้น ให้ผลผลิตที่ดีกว่าปุ๋ยอินทรีย์จริงหรือไม่ แตกต่างกันอย่างไร หรือการใช้จุลินทรีย์ท้องถิ่นจะช่วยปรับปรุงดินให้มีสภาพดีขึ้นจริงหรือไม่ อย่างไร เหล่านี้จะต้อง มีการทดลองทำจริงให้นักวิจัยและชุมชนยอมรับ จึงจะเกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมในการใช้ปุ๋ยเคมี หรือสารเคมี หรืองานวิจัยเกี่ยวกับการฟื้นฟูสภาพป่าชายเลนที่ทำให้สัตว์น้ำกลับมาอยู่มากขึ้นและชุมชนมีรายได้จากการจับสัตว์น้ำเพิ่มขึ้นจริงๆ

ญาณวิทยาของการวิจัยโดยประชาชน

ญาณวิทยาของการวิจัยโดยประชาชน เป็นญาณวิทยาที่ผสมผสานทั้งจากญาณวิทยาท้องถิ่น ญาณวิทยาปฏิฐานนิยมและหลังปฏิฐานนิยม

ญาณวิทยาท้องถิ่นเป็นญาณวิทยาที่แฝงฝังอยู่ในตัวนักวิจัยชาวบ้าน ในโลกทัศน์ที่มีต่อธรรมชาติและวิถีชีวิต ที่อยู่บนพื้นฐานของความเป็นองค์รวมและการยอมรับความหลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นความหลากหลายทางชีวภาพหรือความหลากหลายของชาติพันธุ์ในการดำรงชีวิต หากให้ผู้เขียนวิเคราะห์ว่าญาณวิทยาใดมีบทบาทมากที่สุดต่อชุมชน ผู้เขียนคิดว่าน่าจะเป็นญาณวิทยาท้องถิ่นนี้เอง ที่ทำให้ชุมชนมีการปรับตัวอยู่ตลอดเวลา และทำให้นักวิจัยประชาชนมีความยืดหยุ่นในด้านวิธีวิทยา ที่สามารถนำวิธีวิทยาที่หลากหลายมาใช้ในงานวิจัยได้ ซึ่งกาญจนา แก้วเทพ (2552, น. 13) เห็นว่า วิธีการดำรงชีวิตและวิถีคิดแบบชาวบ้านที่แตกต่างไปจากนักวิชาการและนักพัฒนานี้เอง ทำให้ทุกขั้นตอนของวิธีวิทยาของงานวิจัยผูกงอไปด้วยวิถีแบบชาวบ้าน ทั้งนี้เพื่อให้ “ความรู้ที่เกิดจากการวิจัย” สามารถนำไปปฏิบัติได้จริง โดยยกตัวอย่างวิถีคิดแบบชาวบ้านในเรื่องการแก้ปัญหาหนี้สินนั้น มีความหลากหลาย เริ่มตั้งแต่ “ปลดหนี้สินได้หมดปลดหนี้สินได้บางส่วน ลดหนี้สินได้เป็นส่วนใหญ่ ไม่เพิ่ม หนี้ ไปจนกระทั่งอยู่กับหนี้อย่างมีสติ “ เป็นต้น

นักวิจัยชาวบ้านใช้ญาณวิทยาท้องถิ่นที่อยู่บนพื้นฐานของการยอมรับความหลากหลายและความเป็นองค์รวม เป็นตัวประสานเพื่อสร้างความกลมกลืนให้กับแนวทางการหา

ความรู้ในกระบวนการวิจัยที่นักวิจัยสร้างขึ้นมาอย่างหลากหลายนี้ โดยที่ญาณวิทยาหลังปฏิฐานนิยมมีอิทธิพลต่อแนวทางในการสร้างความรู้จากงานวิจัย ที่มาจากประสบการณ์การสร้าง ความหมายของชุมชนเอง นั่นคือชุมชนต้องยอมรับความหลากหลายของความรู้ที่มีอยู่ และสร้าง ความรู้ความจริงจากจุดยืนของประชาชน ในขณะเดียวกันก็ยอมรับกระบวนการที่เป็นเหตุเป็นผล ของการวิจัยที่อยู่ในรูปของงานวิชาการที่มี “แก่นของวิธีการทางวิทยาศาสตร์” ซึ่งได้รับอิทธิพลจาก ญาณวิทยาปฏิฐานนิยม เช่นการใช้การคิดเชิงเหตุผลในการตั้งโจทย์วิจัย การหาวิธีการศึกษาที่ นำไปสู่คำตอบการวิจัย การวิเคราะห์ประเมินผลต่างๆ รวมถึงรูปแบบการเขียน รายงานการวิจัย เป็นต้น

ตัวอย่างกระบวนการวิจัยที่มีที่มาจากญาณวิทยาผสมผสานนี้ที่เห็นได้ชัดเจนกรณี หนึ่ง คือการจัดการทรัพยากรป่าชุมชน ที่ชุมชนใช้การฟื้นฟูความเชื่อ พิธีกรรม หลักศาสนา เช่น การฟื้นฟูศาลปู่ตา การบวชป่า มาเป็นวิธีการในกระบวนการวิจัย ร่วมกับการตั้ง องค์การชุมชนที่เป็น ทางการ การสร้างเครือข่ายป่าชุมชนและการศึกษาหลักกฎหมายต่างๆ เพื่อใช้กำกับดูแลทรัพยากร เหล่านั้น

ญาณวิทยาที่ผสมผสานยังทำให้งานวิจัยโดยประชาชนมีลักษณะบูรณาการในด้าน วิธีวิทยาและประเด็นเนื้อหาในการวิจัย

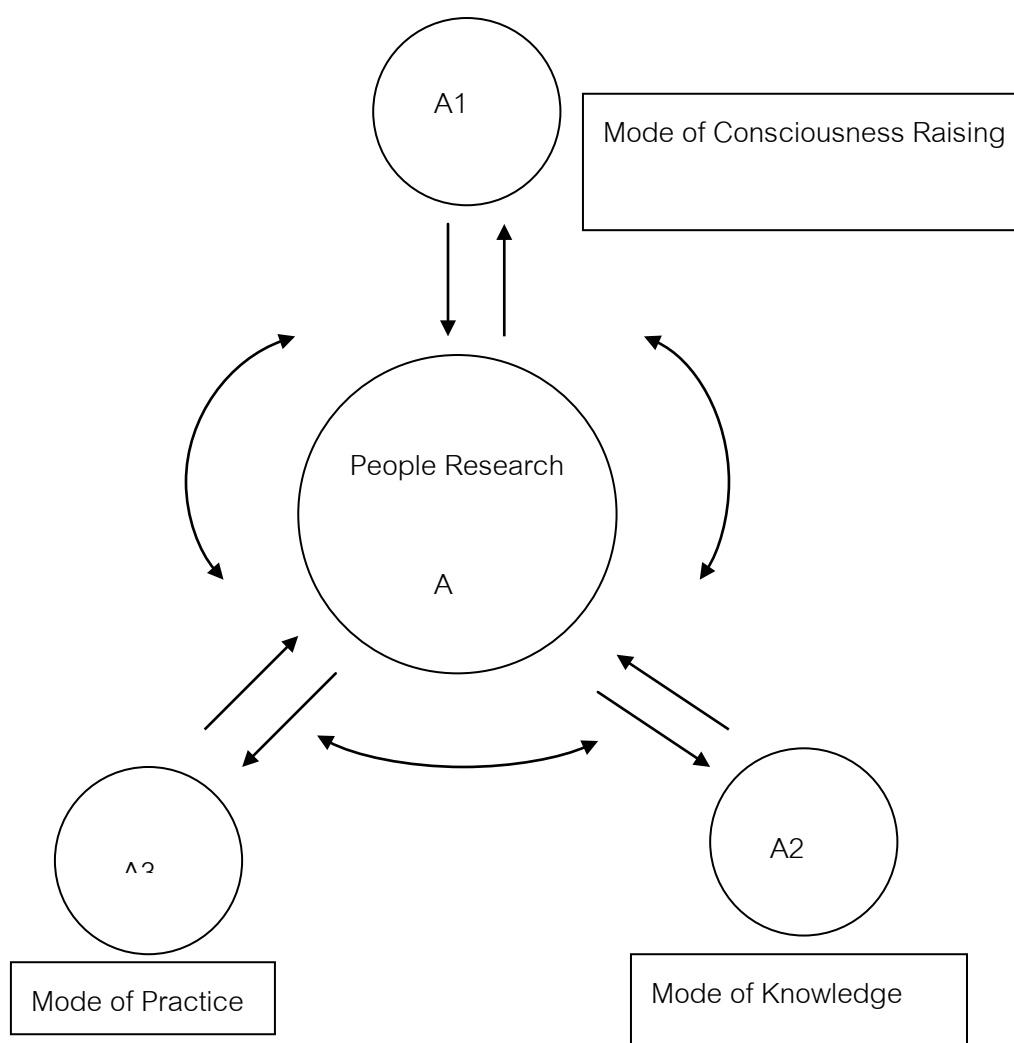
การบูรณาการด้านวิธีวิทยา เช่นตัวอย่างการใช้มิติของสุขภาพมาช่วยรณรงค์ในการ ลดการใช้สารเคมี เพิ่มอัตราการใช้ปุ๋ยอินทรีย์ โดยการเจาะหาสารพิษตกค้างในร่างกาย ร่วมกับการ ตรวจหาสารพิษตกค้างในพืชผัก การวิเคราะห์ตัวอย่างดิน ฯลฯ

หรืองานวิจัยเพื่อสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชนในการแก้ปัญหาขยะ มี ขั้นตอนการวิจัย เพื่อสร้างจิตสำนึกประชาชนให้เห็นปัญหาขยะและวัสดุเหลือใช้โดยเตรียมความพร้อมของทีมวิจัย เตรียมความพร้อมชุมชน ทบทวน เอกสารข้อมูลชุมชน สัมภาษณ์ข้อมูลศักยภาพชุมชนในการ แก้ปัญหาขยะ จัดเวทีนำเสนอข้อมูล คัดสรรสมาชิกเข้าร่วมเป็นสมาชิกกลุ่มผลิตอินทรีย์สารเพื่อ การเกษตรจากขยะ ประชุมปฏิบัติการเพื่อพัฒนากลุ่ม การศึกษาดูงาน การทำแผนงาน และจัด เวทีชาวบ้าน หลังจากนั้นมีการวิจัยขั้นที่ 2. มีการปฏิบัติการโดยการนำขยะมาเป็นวัตถุดิบในการ ผลิตอินทรีย์สารเพื่อการเกษตร ทำให้สมาชิกกลุ่มสามารถร่วมกันผลิตอินทรีย์สารเพื่อการเกษตร จากขยะเหลือใช้ในชุมชน ทำให้ขยะถูกนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์และคุณค่า ทั้งยังเพิ่มมูลค่าทาง เศรษฐกิจให้กับชุมชนด้วย

การบูรณาการด้านเนื้อหาการวิจัย พบว่าการวิจัยโดยประชาชนนั้นแม้จะเริ่มต้นใน ประเด็นใดประเด็นหนึ่งแต่จะนำไปสู่ความสัมพันธ์กับการแก้ปัญหาในประเด็นอื่นด้วย ดังเช่น

ปัญหานี้สืบพบว่าส่วนใหญ่มีที่มาจากเกษตรกรเคมีที่มีการลงทุนสูง ดังนั้นทางออกคือการทำเกษตรอินทรีย์ ลดการใช้สารเคมีและการพึ่งพิงภายนอก โดยใช้ปุ๋ยอินทรีย์หรือวัสดุท้องถิ่นทดแทน และการฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิปัญญาท้องถิ่นก็มีผลต่อการลดความยากจน เพราะ ะชีวิตของเกษตรกรมีพื้นฐานอาชีพที่วางรากฐานอยู่กับเกษตรกรรม ที่ต้องพึ่งพิงความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ รวมถึงการพัฒนาอาชีพที่พบว่า การพัฒนาอาชีพหลายอาชีพมีความสัมพันธ์กับการฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ และความอุดมสมบูรณ์ของสภาพแวดล้อมด้วย เป็นต้น

ภาพที่ 2
กระบวนการวิจัยโดยประชาชน

การตอบใจทวิวิจัยข้อที่ 2. การวิจัยโดยประชาชนนำไปสู่การสร้างกระบวนการเรียนรู้และการจัดการความรู้ของชุมชนได้อย่างไร

การวิจัยโดยประชาชนนำไปสู่การสร้างกระบวนการเรียนรู้และการจัดการความรู้ของชุมชนได้จากการที่ กระบวนการของการวิจัยโดยประชาชนประกอบไปด้วย 3 มิติคือ มิติด้านการสร้างจิตสำนึก และการเสริมพลัง (Mode of Consciousness Raising and empowerment) มิติด้านความรู้ (Mode of Knowledge Management) และมิติของประสบการณ์การปฏิบัติ (Mode of Practice) มิติทั้งสามของกระบวนการวิจัยโดยประชาชนนำไปสู่การสร้างกระบวนการเรียนรู้และการจัดการความรู้ดังนี้

1. มิติด้านการสร้างจิตสำนึก และการเสริมพลัง (Mode of Consciousness Raising and empowerment) งานวิจัยโดยประชาชนได้ก่อให้เกิดกระบวนการเปลี่ยนแปลงยกระดับจิตสำนึก อันนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงในระดับการมีส่วนร่วมและเป็นผู้กำหนดการเปลี่ยนแปลงต่างๆที่เกิดขึ้นในชุมชน ซึ่งสอดคล้องกับทัศนะของ Friere (1973) ที่เชื่อว่า มนุษย์สามารถยกระดับของจิตสำนึกให้สูงขึ้นในการเข้าไปมีส่วนร่วม รวมทั้งถือเป็นพันธกิจ (commitment) ในการมีส่วนร่วมในการเปลี่ยนแปลงนี้

งานวิจัยโดยประชาชนทำให้ชุมชนเกิดการตระหนักในความสามารถที่จะเปลี่ยนแปลงสรรพสิ่งรอบตัวที่ตนอาศัยอยู่ เป็นการทำลาย “วัฒนธรรมของความเงียบ” (the culture of silence) ที่เกิดขึ้นจากความไม่รู้ (ignorance) การปล่อยปละละเลยและไม่ได้รับการศึกษาทำความเข้าใจ ในสาเหตุของความยาก จนและระบบสังคมต่างๆ ที่ทำให้เกษตรกรหรือประชาชนส่วนใหญ่ ตกอยู่ในวังวนของความยากจนและการถูกกดขี่ แต่เมื่อได้รับการหล่อหลอมเรียนรู้ถึงความจริงแท้ในสังคม หรือมีกระบวนการสร้างจิตสำนึก ที่มีอิทธิพลต่อการคิดและตัดสินใจกระทำของบุคคล จึงทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจิตสำนึก อันนำไปสู่การเรียนรู้เพื่อสร้างการเปลี่ยนแปลงต่อไป

การเรียนรู้เพื่อการเปลี่ยนแปลง (Mezirow, 2000, pp. 7-8) หมายถึง กระบวนการเรียนรู้ที่มีการเปลี่ยนกรอบการอ้างอิง (frame of reference) ของเรา เพื่อจะทำให้มันมีความสามารถมากขึ้นในการขยายมุมมองของความรู้ การจำแนกความรู้ การเปิดรับความรู้ และการเพิ่มความสามารถทางอารมณ์ในการต่อการกับการเปลี่ยนแปลงนั้น รวมถึงการสะท้อนขบคิดต่อการเปลี่ยนแปลง ในการสร้างความเชื่อและข้อเสนอที่จะพิสูจน์การกระทำตามแนวทางของความเชื่อนั้น งานวิจัยประชาชนที่ทำให้เกิดการเรียนรู้เพื่อการเปลี่ยนแปลง จึงเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงกรอบการอ้างอิง อันได้แก่ทัศนะ วิธีการคิด โลกทัศน์และการสะท้อน ความคิดอย่าง

วิพากษ์ต่อวิธีการเรียนรู้ของประชาชน ดังที่เราพบว่าชุมชนมีกรอบการคิด วิธีการคิดใหม่และเกิดการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ มุมมองที่มีต่อตนเอง ชุมชนและสังคม ด้วยการเห็นพลังตนเองและชุมชน และเปลี่ยนตนเองจาก “วัตถุแห่งการศึกษา” ในงานวิจัยหรือผู้รับผลพวงของการพัฒนา ไปเป็นผู้มีส่วนร่วมในการกำหนดการพัฒนา

2. มิติด้านความรู้ (Mode of Knowledge Management) กระบวนการวิจัยเป็นการสร้างประสบการณ์การเรียนรู้และการจัดการความรู้ให้กับนักวิจัยชาวบ้าน โดยความรู้ที่ได้จากการวิจัยนั้นเป็นความรู้ที่ใช้ในการแก้ปัญหา หรือพัฒนาชุมชนของตน กระบวนการเรียนรู้และจัดการความรู้ของชุมชน จึงเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นจากการปรับตัวต่อสถานการณ์ความขัดแย้งของปัญหาต่างๆที่ชุมชนเผชิญ

ความรู้ที่ได้จากการวิจัยโดยประชาชนนั้น มีทั้งส่วนที่เป็นความรู้โดยนัย และความรู้ชัดแจ้ง งานวิจัยประชาชน ทำให้ชุมชนมีกระบวนการในการจัดการความรู้ ใน 4 ลักษณะ คือ

กระบวนการทางสังคม (Socialization) เป็นการแลกเปลี่ยนจากความรู้โดยนัยหรือความรู้ฝังลึกไปสู่ความรู้โดยนัย จากประสบการณ์ตรงและการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ทั้งในแง่กระบวนการทางปัญญาและทักษะ ผ่านการฝึกงาน ฝึกหัด การสังเกตแล้วนำมาปฏิบัติตาม เช่น เทคนิคการบำรุงดิน การทำปุ๋ยหมัก การทำสารไล่แมลงต่างๆ หรือการทดลองปลูกพืชผักปลอดสารเคมี ในแปลงสาธิตในไร่นา หรือโรงเรียนเกษตรกร เป็นต้น

กระบวนการสู่ภายนอก (Externalization) ชุมชนมีการแลกเปลี่ยนจากความรู้โดยนัยไปสู่ความรู้ชัดแจ้ง โดยนำความรู้โดยนัยที่ตนมีไปแลกเปลี่ยนกับคนอื่น ทั้งในชุมชนและภายนอกชุมชนผ่านการสนทนา (dialogue) และการขบคิดไตร่ตรอง (reflection) ซึ่งเกิดขึ้นผ่านการประชุมเวทีชาวบ้าน การศึกษาดูงานที่ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกัน

การผสมผสาน (Combination) ชุมชนมีการแลกเปลี่ยนจากความรู้ชัดแจ้งไปสู่ความรู้ชัดแจ้ง จากเอกสารที่ได้จากการประชุม การสนทนา หรือการใช้เครือข่ายคอมพิวเตอร์เพื่อหาข้อมูล จัดระบบข้อมูลต่างๆ นอกเหนือไปจากการศึกษา ข้อมูลทฤษฎีของชุมชน ที่บันทึกไว้ในหน่วยงานราชการต่างๆ

กระบวนการสู่ภายใน (Internalization) เป็นการเปลี่ยนจากความรู้ชัดแจ้งไปสู่ความรู้โดยนัย ผ่านการศึกษาเอกสาร คู่มือ หรือเรื่องเล่า ที่ชุมชนซึมซับประสบการณ์จากผู้อื่น ได้และเพิ่ม พูนความรู้ฝังลึกของเขามากขึ้น ด้วยการนำเรื่องเล่าหรือความสำเร็จของชุมชนอื่น หรือคนในชุมชนเดียวกันแล้วนำมาปรับใช้กับตนเองและชุมชนได้

นอกจากนี้ ชุมชนมีกระบวนการเรียนรู้จากการสังเกตตัวแบบ (observational learning) ที่ได้จากการเห็นความสำเร็จของชุมชนอื่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาดูงานนอกพื้นที่

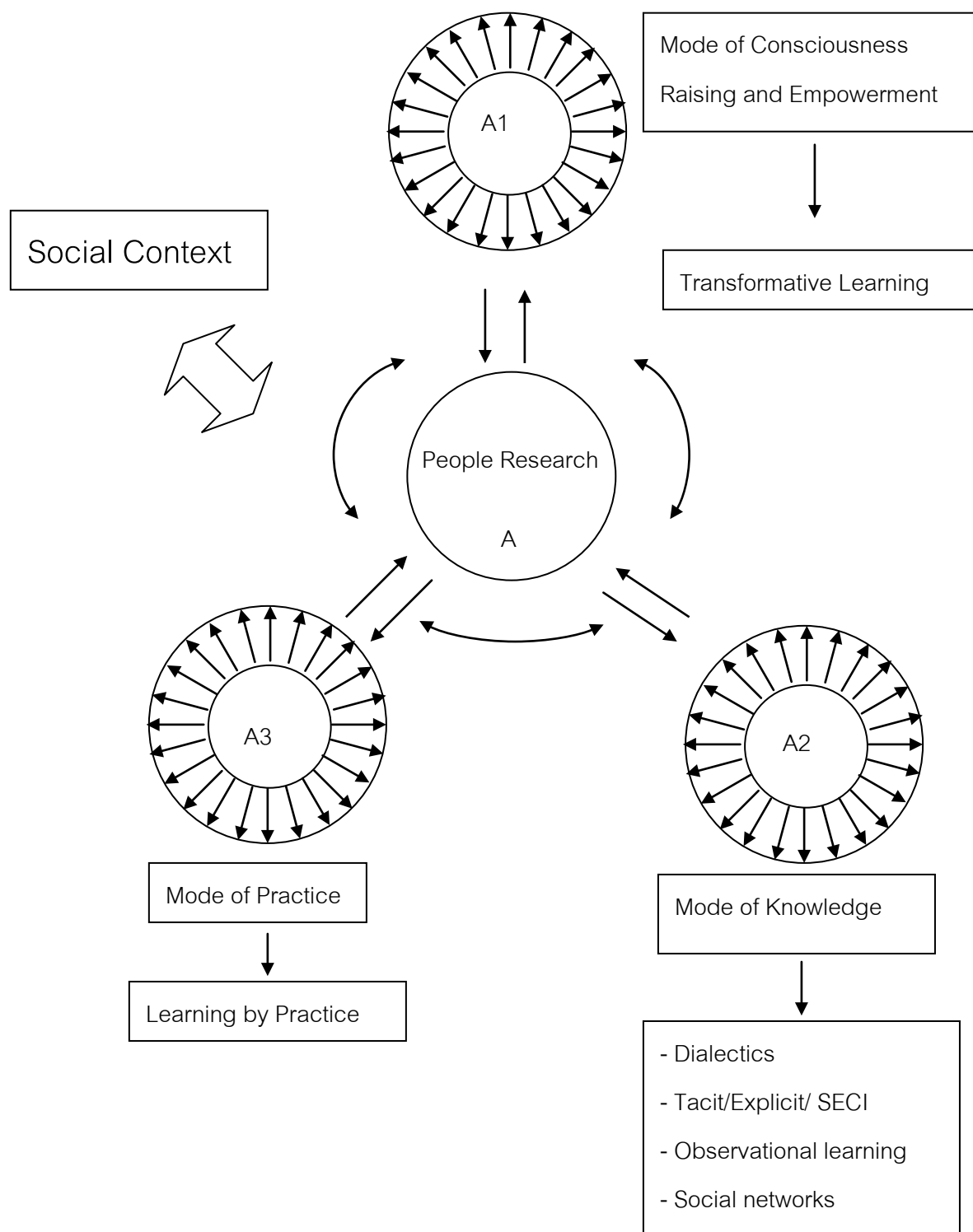
การวิจัยโดยประชาชนยังทำให้เกิดการสร้างเครือข่าย ที่เอื้อต่อการเรียนรู้และการจัดการความรู้ ที่เกิดขึ้นผ่านปฏิสัมพันธ์ทางสังคม ทั้งในระดับครัวเรือน ชุมชน และระหว่างชุมชน เป็นทำการขยายกระบวนการสร้างความรู้ของชุมชนกว้างออกไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ทำให้เกิดการเรียนรู้ตลอดชีวิต อันเป็นการพัฒนาศักยภาพคนในสังคมอย่างต่อเนื่อง

3. มิติของประสบการณ์การปฏิบัติ (Mode of Practice) กระบวนการเรียนรู้จากการวิจัยของชุมชน เป็นการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง (learning by practice) ที่สามารถสร้างความรู้ความเข้าใจ ด้วยการตระหนักจากข้อมูลจริงที่ชุมชนสำรวจพบด้วยตนเอง

ความรู้ที่เกิดขึ้นจากกระบวนการวิจัยโดยประชาชน จึงเป็นความรู้ที่สร้างขึ้นและขยายมากขึ้นผ่านปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของคนในชุมชนและระหว่างชุมชนเป็น “ชุมชนแห่งการเรียนรู้” หรือ “ชุมชนแห่งการปฏิสังสรรค์ จาก กระบวนการสร้างความรู้และแลกเปลี่ยนความรู้ในรูปแบบที่เรียกว่า “การวิจัย”

ภาพที่ 3

กระบวนการเรียนรู้และการจัดการความรู้ของชุมชนที่ได้จากการวิจัยโดยประชาชน

การตอบใจทวิวิจัยข้อที่ 3. การเรียนรู้และการจัดการความรู้ของชุมชนนำไปสู่การสร้างแนวทางในการแก้ปัญหาเศรษฐกิจชุมชนได้อย่างไร

กระบวนการเรียนรู้และการจัดการความรู้ของชุมชนนำไปสู่การสร้างแนวทางในการแก้ปัญหาเศรษฐกิจของชุมชนได้โดยผ่านกระบวนการ หรือวิธีการดังต่อไปนี้

1. การผสมผสานองค์ความรู้ที่มาจากภูมิปัญญาเก่าและใหม่

ปัญหาที่ชุมชนเผชิญอย่างหนึ่งคือการจัดการความขัดแย้งของสถานการณ์ต่างๆ ที่ชุมชนเห็นว่าการจัดการแบบเดิมที่เคยทำมา ไม่สามารถตอบสนองหรือแก้ปัญหาที่มีอยู่ในปัจจุบันได้ ชุมชนจึงต้องปรับตัวต่อการจัดการความขัดแย้งด้วยรูปแบบใหม่ การเรียนรู้ใหม่ โดยไม่ละทิ้งภูมิปัญญาดั้งเดิมที่มีคุณค่า ขณะเดียวกันกับรับแนวความคิดใหม่ๆ ที่ทันสมัยจากภายนอกที่เห็นว่าเป็นประโยชน์ต่อชุมชน ดังตัวอย่างการจัดการป่าของชุมชน ที่มีทั้งการใช้ความเชื่อ ประเพณีที่ชุมชนยังยอมรับนับถือ แต่ในขณะเดียวกันก็ยอมรับการจัดตั้งองค์กรชุมชนในรูปแบบใหม่ การพัฒนาอาชีพที่ต้องอาศัยความรู้เทคโนโลยีสมัยใหม่ที่เหมาะสม ผสมผสานกับภูมิปัญญาดั้งเดิม เป็นลักษณะที่ไม่ได้ปฏิเสธความทันสมัย หรือโลกาภิวัตน์ แต่คัดเลือกสิ่งที่เหมาะสมกับตนเอง ในการนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์ในการดำรงชีวิตมากที่สุด

2. การใช้ข้อมูลความรู้ การจัดการความรู้ในการวางแผนการผลิต กระจายและการบริโภค การวิจัยโดยประชาชน ในการแก้ปัญหาเศรษฐกิจชุมชน ทำให้ชุมชนเกิดกระบวนการเรียนรู้ และจัดการความรู้ เพื่อ ใช้ข้อมูล ความรู้ที่เกิดขึ้น ในการวางแผน ตัดสินใจเพื่อสร้างกิจกรรมทางเศรษฐกิจในชุมชนอย่างเป็นระบบ เริ่มตั้งแต่วิเคราะห์การบริโภคของตนเองและชุมชน เพื่อวางแผนการบริโภค การผลิต และการกระจายการผลิตในชุมชน รวมทั้งมีการปรับความสมดุลของระบบตลาดภายในและภายนอก

3. การสร้างกลุ่ม องค์กรและเครือข่ายของชุมชน

งานวิจัยโดยประชาชนทำให้เกิดการสร้างเครือข่ายทางสังคม (social networks) ที่เอื้อต่อการเรียนรู้และการจัดการความรู้ ที่เกิดขึ้นผ่านปฏิสัมพันธ์ทางสังคม ทั้งในระดับครัวเรือน ชุมชน และระหว่างชุมชน ดังนั้น เครือข่ายเหล่านี้จึงเป็นสิ่งที่หนุนช่วยในการสร้างกระบวนการเรียนรู้การจัดการความรู้ ทั้งยังเป็นเครื่องมือและกลไกที่ นำไปสู่การสร้างแนวทางในการแก้ปัญหาเศรษฐกิจชุมชนได้ต่อไป

ชุมชนไม่ได้อยู่โดดเดี่ยวตามลำพัง แต่มีพลวัต มีการประสานเชื่อมต่อกับภายนอก ชุมชน และทั้งภายในชุมชนเอง ดังนั้น กลุ่ม องค์กรหรือเครือข่ายการเรียนรู้และการจัดการความรู้เหล่านี้ จึงเป็นหน่วยที่สร้างความรู้เพื่อนำไปสู่การแสวงหาแนวทาง และความร่วมมือใน

การแก้ปัญหาเศรษฐกิจของชุมชน กลุ่มต่างๆที่ชุมชนสร้างขึ้นจึงเป็นกลุ่มเรียนรู้ ที่มีลักษณะทั้งเป็นทางการและไม่เป็นทางการ จัดตั้งขึ้นตามลักษณะความสนใจในการประกอบอาชีพ และวัตถุประสงค์เฉพาะเรื่องนั้นๆ เช่นกลุ่มเครือข่ายป่าชุมชน กลุ่มปลูกผักปลอดสารพิษ กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มเกษตรอินทรีย์ กลุ่มหมอยาพื้นบ้าน กลุ่มสมุนไพร กลุ่มเลี้ยงโค กลุ่มเลี้ยงสุกร กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนต่างๆ ฯลฯ กลุ่มเหล่านี้จะเป็นกลไกความร่วมมือในการสร้างแนวทางการแก้ปัญหาเศรษฐกิจของชุมชนในข้อที่ 4 ต่อไป

4. การสร้างแบบจำลองการพัฒนาของชุมชนจากพื้นฐานของชุมชนเอง

จากการที่ชุมชนสามารถวิเคราะห์วิสัยตนเอง (ตั้งแต่ระดับครัวเรือน จนถึงระดับชุมชน) เพื่อสร้างกระบวนการและรูปแบบในการพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม และวิถีแห่งการพัฒนาชุมชน ทำให้ชุมชนสามารถกำหนดระดับของการพัฒนา รูปแบบ กิจกรรมในการพัฒนา ที่สอดคล้อง เหมาะสมกับชุมชนของตนเอง อีกทั้งพยายามลดการพึ่งพาภายนอก ดังนั้น การวิสัยตนเองของประชาชน จึงเป็นการสร้าง กระบวนการเรียนรู้และการจัดการความรู้ของชุมชนเพื่อหาแนวทางในการพัฒนาด้วยตนเอง หรืออีกนัยหนึ่งเป็นการสร้างแบบจำลองการพัฒนาของชุมชนเพื่อนำมาจัดการปัญหาเศรษฐกิจของชุมชนสู่การพึ่งตนเองอย่างยั่งยืน

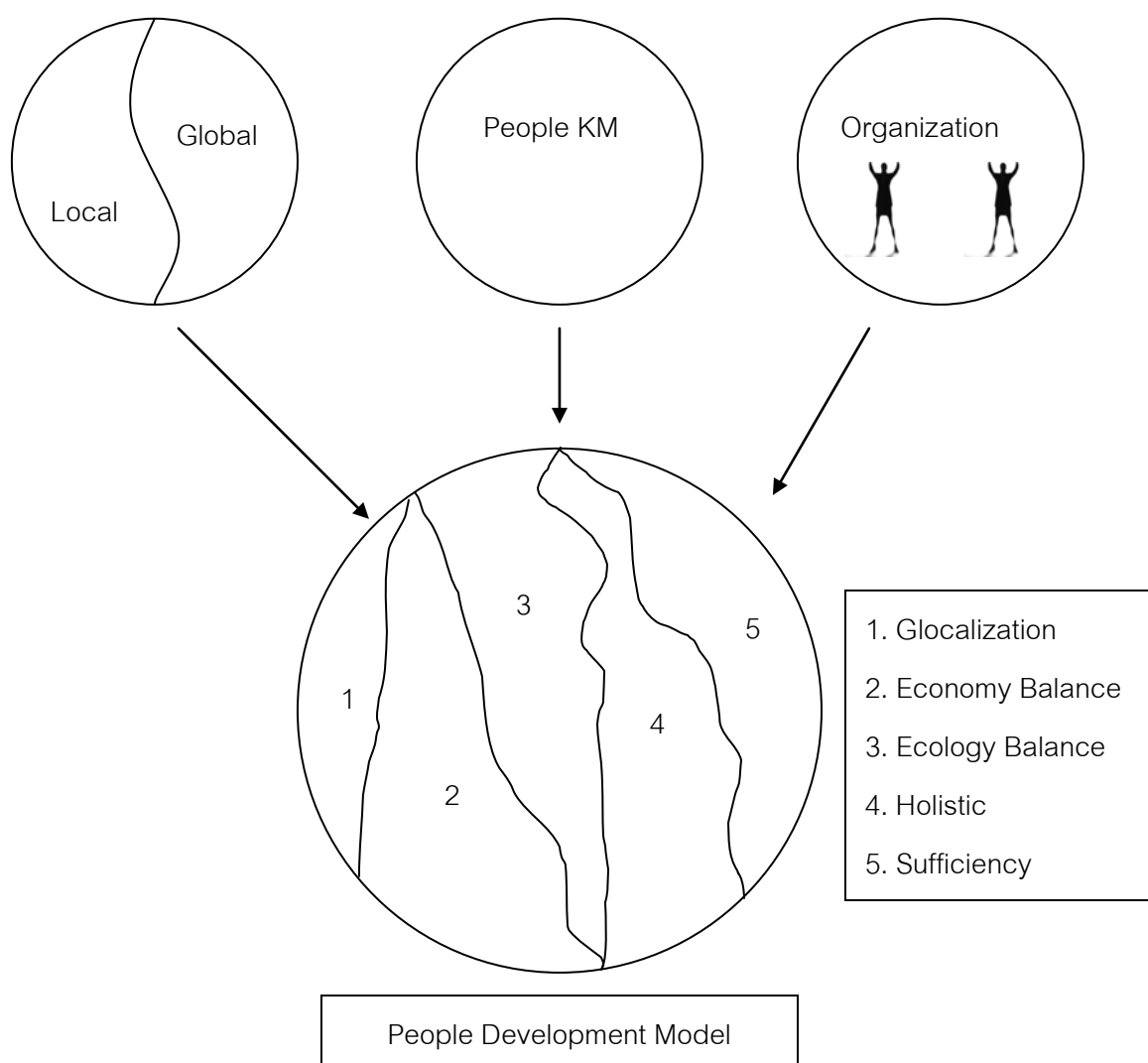
แบบจำลองการพัฒนาของประชาชน หรืออีกนัยหนึ่งคือแนวทางในการแก้ปัญหาเศรษฐกิจชุมชนที่รวบรวมได้มีลักษณะดังนี้

1. มีการผสมผสานขององค์ความรู้ที่มาจากภูมิปัญญา วัฒนธรรมดั้งเดิมและองค์ความรู้สมัยใหม่
2. มีการปรับความสมดุลของการผลิต การกระจายและการบริโภค การปรับความสมดุลของระบบตลาดภายนอกและภายใน ว่าอะไรควรผลิต อะไรควรขาย โดยการวางแผนการผลิตของชุมชนนั้นชุมชนมีความพยายามเปลี่ยนแปลงสถานะตัวเองจากส่วนหนึ่งของปัจจัยการผลิตด้านแรงงานและผู้บริโภคมาเป็นผู้ประกอบการหรือเจ้าของทุน ภายใต้การจัดการวิสาหกิจชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง ซึ่งมีระดับการบรรลุเป้าหมายที่แตกต่างกันในแต่ละชุมชน
3. มีการรักษาความสมดุลของระบบนิเวศ
4. เป็นแบบจำลองที่ไม่ได้เน้นมิติทางเศรษฐกิจเท่านั้น แต่มีลักษณะเป็นองค์รวม ที่ให้ความสำคัญกับมิติของสังคมวัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมของชุมชนไปพร้อมกัน
5. เป็นแบบจำลองที่มีความสัมพันธ์กับเศรษฐกิจพอเพียง โดยพบว่ากระบวนการเรียนรู้และการจัดการความรู้ในการจัดการปัญหาหนี้สิน การอนุรักษ์ทรัพยากร ธรรมชาติภูมิปัญญาท้องถิ่น และการพัฒนาอาชีพของชุมชน ในทางปฏิบัตินำมาสู่วิถีปฏิบัติและแนวทางที่

สัมพันธ์กับเศรษฐกิจพอเพียงดังนี้ 1. การสร้างความมั่นคงระดับครัวเรือนก่อนและขยายสู่ชุมชนใหญ่และสังคม 2. การผสมผสานเทคโนโลยีภูมิปัญญาเก่าและใหม่ 3. การเน้นเรื่องความพอเพียงพอประมาณ มีภูมิคุ้มกัน มีเหตุมีผล และ 4. เน้นการพึ่งตนเอง ลดการพึ่งพาปัจจัยภายนอก

ภาพที่ 4

การสร้างแนวทางในการแก้ปัญหาเศรษฐกิจชุมชน

บริบทสังคมกับงานวิจัยโดยประชาชน

แม้การสังเคราะห์งานวิจัยนี้ จะรวบรวมงานวิจัยโดยประชาชนที่สังเคราะห์ ตั้งแต่ปี 2530-2549 แต่พบว่างานวิจัยโดยประชาชนมีจำนวนมากขึ้นในทศวรรษนี้ ราวช่วงปี 2541-2549 ผู้เขียนเห็นว่าการเพิ่มจำนวนของงานวิจัยโดยประชาชนในช่วงเวลาเหล่านี้ ตลอดจนถึงการก่อเกิดของงานวิจัยโดยประชาชน เกิดขึ้นโดยมีความสัมพันธ์กับบริบทแวดล้อมหลายปัจจัย ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไปนี้

1. บริบทด้านการพัฒนา

การเปลี่ยนกระบวนทัศน์การพัฒนาครั้งใหญ่ในสังคมไทยเกิดขึ้นหลังการสรุปบทเรียนในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 1-7 ของรัฐว่า 30 ปีของการพัฒนาประเทศที่ผ่านมาเป็นการพัฒนาที่ไม่ยั่งยืนเพราะได้ทำลายสิ่งแวดล้อม ทรัพยากร วัฒนธรรมของชุมชน ทั้งวิกฤติเศรษฐกิจประเทศไทยในปี 2540 ทำให้คนส่วนใหญ่ได้กลับไปมองถึงส่วนที่เป็นพื้นฐาน หรือรากฐานของประเทศ นั่นคือ ชุมชน กระบวนทัศน์การพัฒนาใหม่เน้นการพัฒนาที่ยั่งยืนโดยเน้นความเข้มแข็งของคนและชุมชน ไม่ใช่การพัฒนาเศรษฐกิจดังที่เคยเป็นมา ทั้ง ให้ความสำคัญกับภูมิปัญญาชาวบ้าน เน้นการพัฒนาโดยให้คนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา

อย่างไรก็ดี ปัญหาสิ่งแวดล้อมที่เป็นผลพวงของการพัฒนาแบบเก่า ทวีความรุนแรงและมีการขยายตัวมากขึ้น การช่วงชิงทรัพยากรมีมากขึ้น รวมทั้งปัญหานโยบายรัฐที่กระทบต่อที่ทำกินของประชาชนเช่นการประกาศเขตป่าสงวนทับที่ทำกินราษฎร การสร้างเขื่อน องค์กรพัฒนาเอกชนและนักวิชาการบางกลุ่มมีบทบาทในการเคลื่อนไหวต่อสู้ร่วมกับประชาชน ในประเด็นหลากหลายเช่นสิทธิชุมชนด้านทรัพยากร ภูมิปัญญาท้องถิ่น ฯลฯ ในรูปแบบต่างๆ ตั้งแต่การทำวิจัยปัญหาของประชาชนโดยชาวบ้านเป็นผู้ให้ข้อมูลหรือมีการวิจัยแบบมีส่วนร่วม มีการเผยแพร่จัดตั้งองค์กรชาวบ้าน การประสานงานการแก้ปัญหาและสร้างข้อยูติต่างๆ การผลักดันนโยบาย ซึ่งทำให้ประชาชนในชุมชนมีประสบการณ์ในการเรียนรู้วิธีการแก้ปัญหา และเกิดการรวมกลุ่มขององค์กรประชาชนในระดับต่างๆ ทั้งในระดับพื้นที่ จังหวัด ภาค ลุ่มน้ำ ฯลฯ วิธีการที่นักพัฒนานำมาใช้ในชุมชนมีทั้งรูปแบบของกิจกรรมของการเคลื่อนไหวเพื่อสร้างจิตสำนึก การสร้างเครือข่ายในระดับท้องถิ่น ภูมิภาค และประเทศ รวมทั้งการทำวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

(participatory action research: PAR)

2. บริบทของชุมชน

ชุมชนส่วนหนึ่งมีกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดจากการร่วมเคลื่อนไหวในการแก้ปัญหาต่างๆ ในประเด็นร้อน ร่วมกับองค์กรพัฒนาเอกชน และนักวิชาการ มีการจัดตั้งองค์กรชุมชนต่างๆ ทั้งเป็นทางการและไม่เป็นทางการ รวมทั้งการร่วมวิจัยในชุมชนกับองค์กรพัฒนาเอกชน การได้รับความหนุนช่วยจากนักวิชาการในด้านข้อมูลความรู้ต่างๆ อาทิ กลุ่มสมัชชาคนจน งานวิจัยไทบ้าน ที่มีชาวบ้านเป็นผู้วิจัยโดยใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นและนักวิชาการเป็นผู้ช่วยวิจัย

ในชุมชนหลายแห่ง มีนักคิดและปราชญ์ชาวบ้านที่คิดค้นหาทางออกของหนี้สิน ความยากจนด้วยการย้อนกลับไปหารากเหง้า ภูมิปัญญาดั้งเดิม หลักคิดทางศาสนา ทรัพยากรท้องถิ่น อันเป็นทุนชุมชนที่มีอยู่ โดยใช้ความรู้สมัยใหม่ในการจัดการ และได้ค้นพบแนวทางแก้ปัญหาหลายรูปแบบ เช่น การตั้งกลุ่มออมทรัพย์ชุมชน การทำเกษตรยั่งยืนในรูปแบบต่างๆ อาทิ วนเกษตร เกษตร อินทรีย์ พุทธเกษตร ฯลฯ จนสามารถปลดหนี้ได้สำเร็จและเป็นตัวแบบที่ให้การเรียนรู้กับสมาชิกในชุมชนอื่น จนเกิดเป็นเครือข่ายเรียนรู้ของปราชญ์ชาวบ้าน เครือข่ายเกษตรอินทรีย์ เครือข่ายออมทรัพย์ชุมชน ฯลฯ ในระดับจังหวัด และภูมิภาค

ที่จริงแล้ว การคิดค้นหาทางออกในการแก้ ปัญหาของนักคิดและปราชญ์ชาวบ้านดังกล่าว ก็เป็นการ “วิจัย” หรือการหาความรู้และแนวทางในการแก้ปัญหาในรูปแบบหนึ่งของชุมชน โดยใช้ญาณวิทยาและความรู้ท้องถิ่นนั่นเอง

3. บริบทด้านวิชาการ

ในช่วง 3-4 ทศวรรษสุดท้ายของศตวรรษที่ 20 ในแวดวงวิชาการ ได้รู้จักกับงานวิจัยแบบใหม่ๆ มากขึ้น เช่นงานวิจัยประเมินผล งานวิจัยการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (participatory action research) เป็นการพัฒนาระบบวิธีวิทยาใหม่ๆ ในการวิจัย ที่นำมาใช้ในการศึกษาชุมชน เพื่อสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชนในการพัฒนา และเพื่อเปิดโอกาสให้คนในชุมชนมีส่วนร่วมในการวิจัยกับคนนอกมากขึ้น

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมพัฒนาการกรอบคิดมาจากการพัฒนาแบบมีส่วนร่วมที่เชื่อมโยงเข้ากับการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (action research) แนวคิดและธรรมชาติการมีส่วนร่วมของประชาชนนั้น เกิดมาจากการตั้งข้อสงสัยต่อความสัมพันธ์ ที่ไม่เท่าเทียมในการพัฒนา เช่นใครเป็นผู้มีส่วนร่วม ใครเป็นผู้กำหนดหรือตีความการมีส่วนร่วมว่าเกี่ยวข้องกับใครบ้าง ตลอดจนถึงการตั้งคำถามต่อจริยธรรมพื้นฐานในการวิจัย ในการเข้ามาร่วมพัฒนาที่จะนำไปสู่ความเท่าเทียม (สิทธิรัฐ ประพุทธนิตสาร, 2546, น. 22)

ในระดับนโยบาย การผลักดันให้เกิดการวิจัยท้องถิ่น เพื่อให้ “กระบวนการวิจัย” เป็น “เครื่องมือ” ในการเพิ่มพลัง (Empower) ชุมชน เป็นแนวทางในการสร้างเสริมความเข้มแข็งของ

ชุมชน เพื่อพัฒนาคนในชุมชนท้องถิ่นของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ที่เริ่มในปี 2541 ก็เป็นปัจจัยสำคัญในการผลักดันให้เกิดการเพิ่มจำนวนของงานวิจัยประชาชนมากขึ้น

รวมถึงการส่งเสริมงานวิจัยของเกษตรกรในมูลนิธิเกษตรกรกรรมยั่งยืน เพื่อการค้นหาระบบการ รูปแบบ เทคนิค วิธีการในการพัฒนาเกษตรกรรายย่อย ให้สามารถพึ่งตนเองได้ในระบบเกษตรกรรมยั่งยืน ในราวปี 2544 อันมีที่มาจากเครือข่ายเกษตรกรทางเลือกได้ร่วมชุมนุมประท้วงร่วมกับสมัชชาคนจน เพื่อให้รัฐหันมาสนับสนุนระบบเกษตรกรรมทางเลือกอย่างจริงจัง นอกจากนี้ การที่ สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.) ได้นำรูปแบบของ “แผนแม่บทชุมชนพึ่งตนเอง” ไปขยายผลให้ผู้นำและองค์กรชุมชนทั่วประเทศ ในปี 2545 และองค์กรที่ดำเนินงานเรื่องแผนชีวิตชุมชน ได้รวมตัวกันเป็น “เครือข่ายแผนแม่บทชุมชนพึ่งตนเอง” ก็ทำให้เกิดแผนชุมชนซึ่งเป็นการวิจัยในรูปแบบหนึ่งของประชาชนมากขึ้น

ดังนั้น ทั้งบริบทด้านการพัฒนา บริบทของชุมชนและบริบทด้านวิชาการ ต่างเป็นปัจจัยที่เอื้อต่อการก่อเกิดการวิจัยโดยประชาชนที่เป็นทางเลือกของการแก้ปัญหาในอีกแนวทางหนึ่งที่ชุมชนเผชิญอยู่และทำให้งานวิจัยประชาชน เพิ่มจำนวนมากขึ้นในช่วงทศวรรษนี้

คุณค่าและความหมายของการวิจัยโดยประชาชน

งานวิจัยโดยประชาชนมีคุณค่าและความหมายดังต่อไปนี้

1. คุณค่าในการรื้อฟื้นและพัฒนาองค์ความรู้ท้องถิ่น

งานวิจัยโดยประชาชนมีคุณค่าและความหมายในการรื้อฟื้นและพัฒนาองค์ความรู้ท้องถิ่น ที่มีอยู่มากมายและสามารถหล่อเลี้ยงวิถีชีวิตของผู้คนท้องถิ่นมาเป็นเวลายาวนาน แต่ได้สูญหายไปจากการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตเป็นระบบตลาดและทุน องค์ความรู้ท้องถิ่นจำแนกได้เป็น 5 ด้านคือ ประวัติศาสตร์บอกเล่าของท้องถิ่น ภูมิปัญญาและการประยุกต์ภูมิปัญญาของชุมชน การจัดการของชุมชนท้องถิ่น วิธีการของการค้นหาความรู้ของชุมชนหรือวิถีวิทยาการวิจัย และวิธีการแก้ปัญหาและการพัฒนาชุมชนท้องถิ่น (ปัญญา แก้วสง, 2552, น. 47)

2. คุณค่าด้านการต่อรอง/ต่อสู้ทางการเมืองและการแย่งชิงพื้นที่ความรู้

การวิจัยโดยประชาชนนอกจากจะเป็นอาวุธทางปัญญาให้กับประชาชนนำมาใช้เป็นข้อมูลเพื่อ แก้ปัญหาท้องถิ่นของตนแล้ว ยังใช้ต่อรองอำนาจและต่อสู้ทางการเมืองในเวทีสาธารณะต่างๆ ได้อย่างมัน คงและมีศักดิ์ศรี (พัฒนา กิตติอาษา , 2546 น. 79, 95) งานวิจัยโดยประชาชนได้ทำหน้าที่เป็นตัวแทนการ “พูด”หรือสื่อสารของประชาชนให้สังคมได้ยิน ได้รับรู้ เป็น

การพูดความจริงของตนเองในนาม “การวิจัย” ซึ่งที่ผ่านมาประชาชนพูดแต่ไม่มีใครฟัง ไม่มีใครได้ยิน แต่การวิจัยมีข้อมูล มีน้ำหนักที่คนในสังคมอื่น เช่นชนชั้นกลาง นักวิชาการ สามารถจะรับรู้ได้

การวิจัยโดยประชาชนจึงเป็นเครื่องมือหนึ่งในการส่งสารถึงปัญหา หรือความไม่เป็นธรรมที่ชุมชนได้รับและถูกกระทำ เป็นการลุกขึ้นของประชาชนในการหาทางออกของปัญหาที่ตนเองเผชิญ แม้ว่าปัญหาเหล่านั้น ตนเองอาจไม่ได้สร้างก็ตาม-เช่นการทำลายทรัพยากรธรรมชาติ ทำให้เกิดความแห้งแล้ง น้ำท่วม จากโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ของรัฐ การประกาศเขตอุทยานทับที่ดินทำกินของราษฎรที่อาศัยในชุมชนมาก่อน หลายชั่วอายุคน บางแห่งนับได้ถึง 300 -400 ปี (อินทูล เป็งโต และคณะ, 2549 ; ทีมวิจัยชาวบ้าน บ้านใหม่แม่ลานคำและบ้านห้วยหญ้าไทร , ม.ป.ป.)

การวิจัยโดยประชาชน เป็นการสร้างความรู้จากคนที่มีสถานะเป็นชายขอบของสังคมด้านความรู้ และการแย่งชิงพื้นที่เชิงอำนาจในนาม “ความรู้”ซึ่งแต่เดิมมีแต่นัก วิชาการ ผู้รู้เท่านั้นที่มีสิทธิ์จะใช้เครื่องมือนี้ได้ แต่ต่อนี้งานวิจัยโดยประชาชนได้พิสูจน์แล้วว่า ประชาชนนั้นก็สามารถจะอธิบายความรู้ อธิบายความจริงอีกชุดหนึ่ง ที่เป็นของประชาชนขึ้นมา การนำเสนอการวิจัยโดยประชาชนทำให้เห็นว่า การผลิตความรู้ไม่ใช่เป็นเรื่องของนักวิชาการอีกต่อไป ประชาชนก็สามารถผลิตความรู้ได้เช่นเดียวกัน

3. คุณค่าด้านการนำเสนอทัศนคติต่อ “ความรู้”ในรูปแบบใหม่

งานวิจัยโดยประชาชนยังได้นำเสนอทัศนคติใหม่ต่อความรู้ที่เกิดจากกระบวนการเรียนรู้และคิดค้นจากภายใน (inside out) ของชุมชน ซึ่งเสนห์ จามริก (2547, น. 57) เห็นว่างานวิจัยชาวบ้านนั้นเป็นขบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการเติบโตของปัญญาเชิงสังคมโดยรวม เนื่องจากชาวบ้านมีชีวิตอยู่กับประเพณี ภูมิปัญญาแต่ถูกละเลยทอดทิ้งมาเป็นเวลานาน งานวิจัยโดยประชาชนทำให้เกิดการฟื้นฟูการเรียนรู้จากภายในขึ้น เช่นในชุมชนต่างๆ ชาวบ้านจะต้องรู้จักทรัพยากรของตัวเอง ภูมิ ปัญญาของตัวเอง ประเพณีความสัมพันธ์ภายในชุมชนเอง ประเพณีนั้นคือองค์ความรู้ วัฒนธรรมการเรียนรู้อย่างหนึ่ง เช่นเดียวกับที่กาญจนา แก้วเทพ (2552, น. 8) เห็นว่า เป้าหมายหลักของงานวิจัยชาวบ้านคือ ความรู้ที่ได้ไว้พัฒนาท้องถิ่น

ความรู้ที่ชาวบ้านสร้างขึ้นนั้นจากการวิจัยนั้น เป็นการเรียนรู้จากประสบการณ์ที่ให้ ความสำคัญกับเป็นการเรียนรู้ในแง่ของกระบวนการ (Kolb, 1997, pp. 138-156) ดังที่พบว่าชาวบ้านเห็นว่าตนเองมีความรู้ความเข้าใจประเด็นปัญหาต่างๆของตนเองมากขึ้นจากการวิจัย ได้เรียนรู้มากขึ้น มีวิธีการและแนวทางในการหาความรู้ที่จะนำมาแก้ไขปัญหาของตนเองได้มากขึ้น

4. คุณค่าในการสร้างองค์ความรู้ใหม่ท่ามกลางวิกฤติเศรษฐกิจสังคม และการสร้างภูมิคุ้มกันในอนาคต

การสร้างแนวทางในการแก้ปัญหาเศรษฐกิจชุมชนจากการวิจัยโดยประชาชน ยังเป็นการสร้างองค์ความรู้ใหม่ท่ามกลางวิกฤติเศรษฐกิจ สังคมไทย เพื่อหาทางออกให้กับวิกฤติเศรษฐกิจสังคมที่ประชาชนเผชิญ เป็นการหาแนวทางที่เหมาะสมในการพัฒนาเศรษฐกิจ สังคมของชุมชนพร้อมกับการทำความเข้าใจระยะห่างที่เหมาะสมในการปฏิสัมพันธ์กับทุนนิยมซึ่งยังเป็นระบบเศรษฐกิจที่ดำรงอยู่อย่างค้ำชานในสังคมไทยและสังคมโลก การวิจัยได้ทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้และจัดการความรู้ของชุมชนเพื่อค้นหา ความรู้ ความจริงที่ทำให้ชุมชนเข้าใจที่มาของปัญหา และหาแนวทางในการแก้ปัญหาของชุมชน ทำให้ได้มาซึ่ง องค์ความรู้ในการบริหารจัดการหนี้สินของชุมชน องค์ความรู้เรื่องระบบนิเวศและการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและภูมิปัญญาท้องถิ่น ตลอดจน องค์ความรู้ด้านการพัฒนาอาชีพของประชาชน และทำให้ชุมชนสามารถสร้างแบบจำลองในการพัฒนาของชุมชน หรือมีแนวทางในการพัฒนาเพื่อการแก้ปัญหาเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อมของชุมชนเอง

จากวิกฤติเศรษฐกิจในปี 2540 ที่ประเทศไทยได้รับผลกระทบเสียหายอย่างรุนแรงจากเศรษฐกิจฟองสบู่ ทั้งในภาคธุรกิจการเงิน และอุตสาหกรรม แต่พบว่าในชุมชนชนบทหลายแห่งที่ดำรงชีพอยู่ด้วยการผลิตแบบยังชีพกลับไม่ได้รับผลกระทบนี้ อีกทั้งยังพบว่าระบบเศรษฐกิจชุมชนนี้เองที่ยังสามารถรองรับ ประคับประคองการดำรงชีวิตรอดของประชากรส่วน ใหญ่ในสังคมได้ ดังนั้นเศรษฐกิจชุมชนจึงเป็นภูมิคุ้มกันหรือหลักประกันที่มั่นคงของสังคมไทย ในฐานะเศรษฐกิจฐานรากที่ประกันด้านความมั่นคงทางอาหาร ความมั่นคงทางจิตใจและสังคมของวิถีชีวิตของผู้คนทั้งในภาวะปกติและภาวะวิกฤติจากเศรษฐกิจทุนนิยม

ข้อดี-ข้ออ่อนของการวิจัยโดยประชาชน

งานวิจัยโดยประชาชนยังมีข้อด้อยในด้านระเบียบวิธีวิจัยที่ยังไม่ได้้นำการวิจัยที่เป็นมาตรฐานทางวิชาการมาใช้อย่างเต็มรูปแบบ แต่ในขณะเดียวกันข้อด้อยนี้ก็ทำให้เกิดข้อเด่นที่ทำให้งานวิจัยโดยประชาชนมีลักษณะเฉพาะ วิธีวิทยามีการผสมผสานของงานวิจัยและพัฒนา ที่เน้นการปฏิบัติจริง มีความยืดหยุ่นสูง สามารถสร้างกรอบคิดที่มาจากรากฐานของประสบการณ์ มีความหลากหลายของวิธีการที่ใช้ศึกษา และการบูรณาการเพื่อนำการสร้างจิตสำนึกในการมีส่วนร่วมและแก้ปัญหาของชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ มี “การเรียนรู้ร่วมกัน” และ “การคืนข้อมูลสู่ชุมชน” ที่พบตลอดระยะเวลาในการวิจัย

อดีต ปัจจุบันและอนาคตของงานวิจัยประชาชน

อันที่จริง การวิจัยโดยประชาชน มีการก่อตัวมานาน ตั้งแต่ราวปี 2530 แต่อาจไม่ได้มีรูปแบบเช่นที่ทำทุกวันนี้ ในระยะแรกอาจเป็นการลองผิดลองถูก และสะสมประสบการณ์มาแก้ปัญหาไปเรื่อยๆ ก็นั่นเอง ดังเช่นที่พบการริเริ่มวิจัยตนเองของชุมชนไม้เรียงที่เป็นต้นแบบงานวิจัยชาวบ้าน จากการหาทางแก้ไขปัญหาราคายางพาราตกต่ำ ในปี 2530 ที่ชุมชนได้พยายามหาทางแก้ปัญหายางพาราโดยตั้งโรงงานยางพาราแปรรูป โดยรวบรวมจากทุนของชุมชนเอง เพื่อประกันคุณภาพยางให้ดีและสม่ำเสมอ แต่ก็พบว่ายังไม่สามารถแก้ปัญหาได้ทั้งหมด เพราะปัญหายางพาราเป็นปัญหายุทธศาสตร์การพัฒนา ปัญหานโยบายและโครงสร้าง ดังนั้น ในปี 2540 ประยงค์ รณรงค์ ปราชญ์ชุมชน และผู้นำชาวบ้าน จึงได้ตัดสินใจทำแผนแม่บทยางพาราไทยขึ้นมา นั่นหมายความว่า ชุมชนต้องเรียนรู้ที่จะวิจัยค้นหาข้อมูลเอง ไม่ต้องการให้คนอื่นทำให้ เพราะรู้ว่าเขาต้องการข้อมูลอะไร พวกเขาเพียงต้องการคำแนะนำว่าจะไปหาข้อมูลที่ไหนเท่านั้น ซึ่งไม่ง่ายเลยที่ชาวบ้านต้องไปติดต่อขอข้อมูลจากหน่วยงานราชการ นอกจากนี้แล้วก็ต้องสำรวจข้อมูลจริงจากคนที่ทำสวนยางด้วย เป็นข้อมูลจริง ปัญหาจริง ประสบการณ์จริง มีการเก็บข้อมูลบันทึกตัวอย่าง สุ่มตัวอย่าง เพื่อให้เข้าใจว่า ปัญหาและทางออกสำหรับยางพาราควรเป็นเช่นไร

ในที่สุดแผนแม่บทยางพาราก็ออกมาจากคณะทำงาน ที่เป็นเกษตรกรชาวสวนยาง นครศรีธรรมราช มูลนิธิหมู่บ้านช่วยจัดพิมพ์เผยแพร่เพื่อทำประชาพิจารณ์ แม้จะได้รับการต่อต้านจากรัฐทั้งทางตรงและทางอ้อมในขณะนั้น แต่การทำประชาพิจารณ์ใน 6 จังหวัดของทุกภาคทำให้เกษตรกรได้รู้ปัญหาที่แท้จริง และพอมองเห็นแนวทางในการแก้ไขปัญหา ไม่ว่าจะเป็นรัฐจะให้การสนับสนุนหรือไม่ก็ตาม

นั่นคือแผนแม่บทที่ชาวบ้านทำได้สำเร็จ เป็นการพิสูจน์ให้เห็นว่าชาวบ้านมีศักยภาพที่จะทำวิจัยได้ เก็บข้อมูล วิเคราะห์ข้อมูล และทำแผนได้ เพียงแต่ให้ได้รับคำแนะนำ ด้านกรอบวิธีการและเครื่องมือในการเก็บข้อมูล (จำนงค์ แรกพินิจ, 2545, น. 23-26)

นอกจากนั้น ความสำเร็จในรูปแบบอื่นของชุมชน ที่อาจจัดว่าเป็นการวิจัย หรือสร้างความรู้ เพื่อพัฒนาสังคมและวิถีชีวิตให้ดีขึ้น เช่น กลุ่มออมทรัพย์ของศิริวง จະนะ น้ำขาว กลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์ ที่ก่อตัวมากขึ้น โดยมีการเรียนรู้จากชุมชนอื่นที่ประสบความสำเร็จก็เริ่มขยายตัวมากขึ้น ขณะที่ชุมชนด้านพุทธศาสนา ที่ใช้ “บุญนิยม” เป็นตัวขับเคลื่อนวิถีชีวิตเศรษฐกิจสังคม ที่ก่อตัวตั้งแต่ปี 2522 ก็เริ่มเห็นผลจากการปฏิบัติมากขึ้น

ในขณะที่ภาคใต้ มีชุมชนไม้เรียงเป็นต้นแบบ ชุมชนในภาคอีสาน ก็มีขบวนการ “ปราชญ์ชาวบ้านอีสาน” ที่พยายามหาแนวทางพัฒนาของท้องถิ่น ภายใต้สภาพเงื่อนไขการปะทะกันระหว่างแนวคิดการพัฒนาที่เป็นกระแสหลักที่มุ่งเน้นการทำให้ทันสมัย และสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจแบบทุนนิยมและการกลายเป็นสังคมอุตสาหกรรม กับแนวคิดการกลับคืนสู่รากเหง้าของตนเอง การพึ่งตนเอง การพึ่งพาธรรมชาติและการช่วยเหลือเกื้อกูลกันและกัน ด้วยการดำรงชีวิตแบบพอเพียงหรือ “พออยู่พอกิน” ในสังคมเกษตรกรรมชนบทภาคอีสาน ปราชญ์ชาวบ้านหลายคนได้ทดลองปฏิบัติด้วยตนเองในการ วิจัยแก้ปัญหาหนี้สิน การบำรุงดินที่เสื่อมโทรมและนำหลักคิดต่างๆ มาเป็นแนวทางทำให้รอดพ้นจากวิกฤติและหนี้สินต่างๆ เป็นแบบอย่างให้กับชุมชนต่างๆ ทั่วไป

การวิจัยโดยประชาชนเริ่มมีการพัฒนาเต็มรูปแบบชัดเจนมากขึ้นในช่วงปี 2544-2545 เนื่องจากมีการผลักดันเป็นนโยบายจากมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน ที่ได้รับงบประมาณ ในปี 2544-2546 ในวงเงิน 633 ล้านบาท โดยมีการผลักดันงานวิจัยและพัฒนา เป็นหนึ่งในห้าแผนงานหลักของโครงการนำร่องเพื่อต้องการพัฒนาความรู้ด้านเกษตรกรรมยั่งยืน

พร้อมกันนั้น การเริ่มทำวิจัยของนักวิจัยไทบ้านในภาคอีสาน ในราวปี 2543 จากชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบความเดือดร้อนจากการสร้างเขื่อนราศีไศลและเขื่อนปากมูล ก็เริ่มดำเนินการขึ้น โดยการหนุนช่วยของนักวิชาการที่สนใจปัญหาดังกล่าว สอดรับกับการเริ่มโครงการงานวิจัยท้องถิ่นของสกว. ในราวปี 2544-2545 โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อใช้ “กระบวนการวิจัย” เป็น “เครื่องมือ” ในการเพิ่มพลัง (Empower) ชุมชนและสร้างเสริมความเข้มแข็งของชุมชน

และในระยะถัดมา ศูนย์การต่อสู้เพื่อเอาชนะความยากจน ได้นำรูปแบบของการทำแผนชุมชนมาใช้ จึงทำให้เกิดการวิจัยโดยประชาชนประชาชนแพร่หลายขึ้นในปัจจุบัน

มีคำถามว่า หากไม่มีหน่วยงานสนับสนุนเหล่านี้ การวิจัยโดยประชาชนจะเกิดขึ้นหรือไม่ ผู้เขียนตอบได้อย่างมั่นใจว่า ต้องเกิด เพราะชุมชนต้องการแก้ปัญหาของชุมชน ที่อาจเกิดจากการกระทำของรัฐหรือปัญหาที่เกี่ยวข้องกับที่ชุมชนมี เพียงแต่อาจช้า และไม่แพร่หลายมากนัก การได้รับการสนับสนุนด้านงบประมาณ และความรู้ต่างๆ อาจจะทำให้ชุมชนสามารถเข้าถึงแหล่งข้อมูลและแหล่งทุน ซึ่งเป็นปัจจัยที่จำเป็นต่อการวิจัยทั้งสองประการ

สิ่งหนึ่งที่เราต้องไม่ลืมคือ ประชาชน หรือคนในชุมชนนั้น เผชิญปัญหาในชีวิตประจำวันและต้องแก้ปัญหาอยู่ตลอดเวลา ดังนั้น ชุมชนที่เริ่มต้นทดลองทำก่อน จึงมีบทเรียนและองค์ความรู้ที่สามารถจะถ่ายทอดให้กับชุมชนอื่นๆ ได้ แล้ว อาทิ ชุมชนอโศกและชุมชนในเครือข่าย ที่พบว่า เป็นสถานที่ศึกษา ดู งานด้านการผลิตปุ๋ยอินทรีย์ชีวภาพ การผลิตเครื่องอุปโภค

บริโภคนครว์เรือนทดแทนการซื้อ หรือชุมชนคิ๊วง จะนะ น้ำขาว กลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์ วัดไผ่ล้อม ฯลฯ เป็นที่ดูงานด้านการออมทรัพย์ ที่ประสบความสำเร็จ ดังนั้น แม้ไม่มีนักวิจัยไปสอนให้คนในชุมชนทำวิจัย ชุมชนก็คงจะหาวิธีการเองได้ เพียงแต่อาจใช้เวลานานในการสะสมองค์ความรู้ การวิจัยโดยประชาชนจึงเป็นเครื่องมือหนึ่งที่ชุมชนนำมาใช้ในการแก้ปัญหาที่ตนเองเผชิญอย่างเป็นระบบ มีระเบียบวิธีขั้นตอน มีการบันทึก วิเคราะห์ข้อมูล ชุ่ยนำมาประกอบช่วยให้เข้าใจสาเหตุที่มาและการหาทางออกของปัญหาได้ดี และง่ายขึ้น และสามารถสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมในชุมชนได้เป็นผลดี

อย่างไรก็ดี การวิจัยโดยประชาชน ยังอยู่ในจุดเริ่มต้น อนาคตของการวิจัยโดยประชาชนประชาชน ยังต้องมีการพัฒนาต่อไป เพื่อการสร้างนักวิจัยท้องถิ่น นักวิจัยชุมชน ที่มีความเข้าใจในขั้นตอนกระบวนการ หรือความสามารถในการใช้เครื่องมือนี้ รวมถึงการพัฒนาเครื่องมือต่อไป เพื่อให้งานวิจัยเกิดประโยชน์ต่อการแก้ปัญหาของประชาชน ได้ดียิ่งขึ้น

ข้อเสนอแนะ

1. งานวิจัยโดยประชาชนเป็นมิติหนึ่งของการพัฒนาสังคม และพัฒนาคุณภาพคนในสังคมอย่างต่อเนื่อง ดังนั้น ควรมีการกระตุ้น สนับสนุนและพัฒนา ให้เกิดการวิจัยโดยประชาชนทั้งในประเด็นการแก้ปัญหาเศรษฐกิจชุมชนและประเด็นอื่นๆ ที่ประชาชนสนใจ และต้องการ ให้มากขึ้นในทุกชุมชน โดยการมีนักวิจัยพี่เลี้ยงคอยแนะนำเท่าที่จำเป็นเพื่อให้ประชาชนมีอำนาจในการวิจัยให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้
2. สำหรับชุมชนที่เริ่มทำวิจัยแล้ว ควรมีการทำวิจัยต่อไปเพื่อพัฒนานักวิจัยชุมชน และสร้างองค์ความรู้ของชุมชน นอกจากนี้ควรสร้างเครือข่ายงานวิจัยกับชุมชนอื่นเพื่อหนุนช่วยด้านความรู้ และทำวิจัยและพัฒนาอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้ชุมชนเกิดความคิดสร้างสรรค์ ใหม่ๆ ในการแก้ปัญหาและพัฒนาชุมชนของตน
3. การวิจัยในอนาคต ควรมีการวิจัยด้านพลังงานทดแทนและเทคโนโลยีที่เหมาะสม เพื่อช่วยในการประกอบอาชีพ การลดต้นทุนการผลิตและการลดต้นทุนด้านพลังงานรวมถึงลดค่าใช้จ่ายในการบริโภคของชุมชนให้มากขึ้น
4. ควรมีการเผยแพร่งานวิจัยโดยประชาชนให้กว้างขวางขึ้น รวมทั้งการสร้างพื้นที่ในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างนักวิจัยชุมชน นักวิชาการและนักพัฒนาอย่างสม่ำเสมอและต่อเนื่อง